

ЛОГІКО-СТРУКТУРНА ТИПОЛОГІЯ
ОСНОВНИХ ПОНЯТЬ ЛІНГВОДИДАКТИКИ,
ОРІЄНТОВАНОЇ НА НАВЧАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ
ЯК ІНОЗЕМНОЇ

Софія Соколова

Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова (Україна)

Анотація. У статті здійснено аналіз основних категорій української лінгвістичної та педагогічної граматики – представлено логіко-структурну типологію основних понять лінгводидактики, орієнтованої на вивчення української мови як іноземної. Виділено реальні, номінальні та неявні дефініції, а також переваги комбінування різних видів визначень мовних явищ. Визначено ефективні форми презентації граматичного матеріалу: описові правила, правила-інструкції, правила-схеми, правила-моделі, мовленнєві зразки, правила узагальнення.

Ключові слова: українська мова як іноземна, педагогічна граMATика, форми презентації граматичного матеріалу, дефініція, граматичне правило

Зростання популярності української мови у світі та інтерес до її вивчення вимагають ґрунтовної розробки методики навчання української мови як іноземної і в практичному, і в теоретичному плані. Однією з умов підвищення ефективності процесу навчання іноземців українській мові є різнобічний цілеспрямований опис мови, що передбачає лінгводидактичну інтерпретацію лексики, граматики та звукової будови.

Формування мовної компетенції передбачає оперування поняттями лінгвістичної (аналітичної, наукової, формальної) та педагогічної (навчальної) граматики. Лінгвістична граMATика вивчає формальні властивості мови з наукової точки зору, дає систематичний опис структури мови. Педагогічна граMATика являє собою спосіб представлення правил української мови, орієнтований на учасників навчального процесу (вчителя й учня) та зорієнтований на формування в учнів інтуїтивної граматичної компетенції (неусвідомленого знання структури мови). Основними понятійними категоріями української лінгвістичної та педагогічної граматики є поняття «визначення» та «граматичне правило».

Відповідно до логіки побудови дидактичних і наукових текстів у лінгводидактичних роботах з української мови розрізняємо реальні, номі-

нальні, неявні дефініції, а також комбінування різних видів визначень мовних явищ¹.

1. **Реальні визначення** розкривають суттєві ознаки мовних явищ, пояснюють значення терміна: *мова* – основний і найважливіший засіб спілкування людей, формування і вираження думки, передачі досвіду і культурно-історичних традицій від покоління до покоління²; **приймаленники** – службові слова, які служать засобом вияву відношень між словами іменної групи й іншими повнозначними словами³. Серед реальних визначень розрізняють визначення через рід та видову ознаку та генетичні визначення.

1) При визначенні через рід і видову відмінність означуване поняття підводиться під інше, ширше поняття, що є найближчим його родом, наводяться ознаки, котрими відрізняється означуване поняття від інших понять, які входять до цього роду. Видовою відмінністю є ознака або група ознак, якими відрізняється означуваний предмет від предметів, що входять до цього роду.

Визначення через рід і видову відмінність – найпоширеніший класичний вид визначення. Він є найбільш розповсюдженим і в мовознавстві, наприклад: *інфікс* – вид афіксів [рід], що вставляється в середину кореня слова [видова ознака], наприклад, -n- в латинській мові у формах *findere* – колоти, *findo* – я колю, *fidī* – я поколов і ін.⁴; **синтаксис** – розділ граматики [рід], який вивчає сполучення слів у реченні та речення [видова ознака]⁵.

2) **Генетичне визначення** – таке визначення, в якому зміст поняття розкривається за допомогою вказівки на спосіб виникнення предмета. Наприклад: *ізоглоса* – лінія, нанесена на діалектологічну карту, яка окреслює ареал певного мовного явища⁶; **абрєвіація** – різновид основоскладання, що полягає у поєднанні усічених основ для творення складних скорочених слів⁷; **акомодація** – фонетичний процес, який полягає у взаємному пристосуванні вимови суміжних голосних і приголосних звуків,

¹ С.В. Соколова, *Лінгводидактика професора С.П. Бєвзенка: словник-довідник з української мови*. К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2010, с. 8–11.

² С.П. Бєвзенко, *Вступ до мовознавства: Короткий нарис: навч. посіб.* К.: Вища шк., 2006, с. 12.

³ С.П. Бєвзенко, *Історична морфологія української мови: нариси із словозміни та словотвору*. Ужгород: Закарпатське обласне видавництво, 1960, с. 387.

⁴ С.П. Бєвзенко, *Історична морфологія української мови: нариси із словозміни та словотвору*. Ужгород: Закарпатське обласне видавництво, 1960, с. 11.

⁵ С.П. Бєвзенко, *Вступ до мовознавства: Короткий нарис: навч. посіб.* К.: Вища шк., 2006, с. 114.

⁶ С.П. Бєвзенко, *Українська діалектологія*. К.: Вища школа, 1980, с. 6.

⁷ С.П. Бєвзенко, *Історична морфологія української мови: нариси із словозміни та словотвору*. Ужгород: Закарпатське обласне видавництво, 1960, с. 105, 138; Бєвзенко С.П. *Вступ до мовознавства: Короткий нарис: навч. посіб.* К.: Вища шк., 2006, с. 122.

унаслідок чого властивості одного звуку частково поширюються на інший⁸.

2. **Номінальним** є таке **визначення**, за допомогою якого визначається не сам предмет, а його ім'я. За допомогою **номінальних визначень** замість опису мовного явища наводять новий термін або пояснюють значення терміна, наприклад: *Губні приголосні звуки поділяють на білабіальні (від лат. bis – двічі і labialis – губний) та лабіо-дентальні (від лат. labium – губа і dens – зуб)*⁹.

3. В українських граматиках часто застосовують **неявні визначення** – прийоми, подібні до визначень, такі, як: опис, порівняння, перелік. Неявне визначення – визначення, в якому відсутні чітко окреслені частини визначення (дифінієндум і дифінієнс), наприклад: *вигук первісний – вигук, який являє собою утворення з одного голосного звуку (А! О! та ін.) чи сполуку голосного й приголосного звуку або навпаки (Ой! Ай! Ох! Фу! та ін.), але є чимало вигуків, утворених із двох голосних і приголосного між ними (Ага! Еге! та ін.), із двох приголосних і голосного (Пхе! Тьфу! та ін.)*¹⁰.

Окремі дефініції являють собою тільки **перелік** складових мовного явища. Такі визначення дають змогу відмежувати одне поняття від іншого, відповісти на запитання, до яких предметів воно застосовне. Ці визначення чітко устанавлюють обсяг означуваного поняття: *морфема словотвірна – це корінь та афікси*¹¹; *апарат мовлення має такі три основні складові: 1) дихальний апарат, 2) гортань, 3) надгортанні порожнини (надставна труба)*¹².

4. Більшість дефініцій демонструє поєднання, **комбінування різних видів визначень** мовних явищ: *морфологія (від гр. морφή – форма і λόγος – вчення) – розділ граматики, що вивчає граматичну будову слова, його структуру, граматичні форми, тоді як друга частина граматики – синтаксис – є граматиною зв'язного мовлення, граматичним вченням про словосполучення, речення, контекст*¹³. Структура визначень української лінгводидактики переважно є складною й комбінованою, бо містить номінативну частину та реальне визначення, опис і порівняння.

⁸ С.П. Бевзенко, *Вступ до мовознавства: Короткий нарис: навч. посіб.* К.: Вища шк., 2006, с. 76–77.

⁹ С.П. Бевзенко, *Вступ до мовознавства: Короткий нарис: навч. посіб.* К.: Вища шк., 2006, с. 64.

¹⁰ С.П. Бевзенко, *Історична морфологія української мови: нариси із словозміни та словотвору*. Ужгород: Закарпатське обласне видавництво, 1960, с. 400.

¹¹ С.П. Бевзенко, *Вступ до мовознавства: Короткий нарис: навч. посіб.* К.: Вища шк., 2006, с. 118.

¹² С.П. Бевзенко, *Вступ до мовознавства: Короткий нарис: навч. посіб.* К.: Вища шк., 2006, с. 55.

¹³ С.П. Бевзенко, *Вступ до мовознавства: Короткий нарис: навч. посіб.* К.: Вища шк., 2006, с. 123.

Науково-методична література розкриває еволюцію дефініційного апарату лінгводидактики, наприклад, відмінність визначень додатка демонструє творчий пошук влучних слів для оптимального трактування лінгвістичного поняття: *додаток – другорядний член речення, що означає предмет, на який переходить або щодо якого здійснюється дія або виявляється ознака*¹⁴; *додаток означає об'єкт дії, стану чи ознаки і виражається формами непрямих відмінків іменників та їх еквівалентів*¹⁵.

Для тлумачення фахових термінів застосовують загальні логічні прийоми: порівняння, аналіз, синтез, абстрагування та узагальнення. Ці ж прийоми є актуальними під час формулювання граматичних правил.

Під граматичним правилом розуміємо тезу, що встановлює певну закономірність, вимогу дотримання певних граматичних співвідношень елементів мови, що стосуються вживання слова, граматичної форми, побудови словосполучення, речення (фрази).

Виділяємо такі **форми презентації граматичних правил**¹⁶: описові правила, правила-інструкції, правила-схеми, правила-моделі, мовленнєві зразки, правила узагальнення.

Описове правило являє собою текстовий опис закономірностей, певних граматичних співвідношень, елементів мови.

Більшість лінгвістичних правил сформульовані описовим способом:

Проста (синтетична) форма вищого ступеня утворюється приєднанням до кореня або основи прикметника суфікса *-и-* або *-иш-*, наприклад: *багатий – багатіший, молодий – молодіший, розумний – розумніший, активний – активніший*.

Складена (аналітична) форма вищого ступеня утворюється за допомогою додавання слів *більш* або *менш* до початкової форми: *уважний – більш уважний, активний – більш активний, яскравий – менш яскравий, оригінальний – менш оригінальний*.

Проста (синтетична) форма найвищого ступеня утворюється додаванням до форми вищого ступеня префікса *най-*: *найменший, найцікавіший, найстаріший*.

Складена (аналітична) форма найвищого ступеня утворюється від початкової форми прикметника додаванням слова *найбільш* або *найменш*: *найбільш вагомий, найменш активний*.

¹⁴ С.П. Бевзенко, Литвин Л.П., Семеренко Г.В. *Сучасна українська літературна мова. Синтаксис: навч. посіб.* К.: Вища шк., 2005, с. 63.

¹⁵ С.П. Бевзенко, *Вступ до мовознавства: Короткий нарис: навч. посіб.* К.: Вища шк., 2006, с. 131.

¹⁶ С.В. Соколова, *Методика формування граматичної компетенції з української мови як іноземної: навчально-методичний посібник.* К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2011, с. 63–71.

Правило-інструкція є короткою рекомендацією, що зазначає порядок дій, які слід виконати для реалізації певної мети. Такі правила часто мають алгоритмічний характер.

Правила-інструкції стосуються не всієї системи граматичного явища, а тільки окремого її елемента, однієї форми. Їх доцільно використовувати при структурному способі подачі граматичного матеріалу. Сучасна методика рекомендує застосовувати комунікативний підхід і при подачі граматичних елементів української мови. За таких умов правила-інструкції корисно формулювати так:

Коли необхідно повідомити, що в одному з порівнюваних предметів якість виражена більшою або меншою мірою, ніж в іншому (інших), використовують суфікси *-ш-* або *-іш-* (*багатий – багатіший, молодий – молодіший, розумний – розумніший, активний – активніший*) або до початкової форми додають слова *більш* або *менш* (*уважний – більш уважний, активний – більш активний, яскравий – менш яскравий, оригінальний – менш оригінальний*).

Подальші вправи на занятті будуть спрямовані на відпрацювання таких граматичних умінь і навичок:

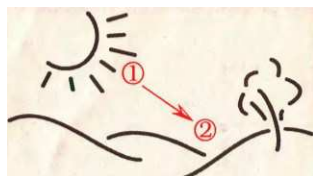
Коли необхідно повідомити, що в одному з порівнюваних предметів ознака виражена найбільшою або найменшою мірою, додають до форми вищого ступеня префікс *най-* (*найменший, найцікавіший, найстаріший*) або до початкової форми прикметника додають слова *найбільш* чи *найменш* (*найбільш вагомий, найменш активний*).

Граматичні знання у вигляді правил-інструкцій не передбачають заучування – їх застосовують під час формування навичок говоріння. Тому таке правило завжди має бути сформульованим чітко й стисло, ефективною допомогою в чому можуть бути моделі, схеми й таблиці.

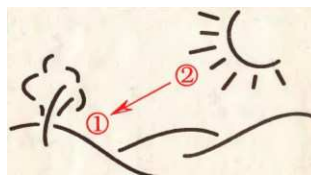
Правило-схема – коротке графічне зображення граматичної структури. Схеми часто застосовують під час вивчення фонетики української мови:

	[г] ---> [ж]		[г] -----> [з']
	нога - ніженька		нога - на нозі
	[г] -----> [ж]		[г] -----> [з']
г → ж → з	дорога - дорі[]енька		дорога - на доро[]і
	[к] -----> [ч]		[к] -----> [ц']
к → ч → ц	юнак - юна[]е		юнак - юна[]кий
	[х] -----> [ш]		[х] -----> [с']
х → ш → с	рухати - ру[]ати		рухати - в ру[]і

За допомогою схеми простіше пояснити сутність поняття, наприклад, значення дієприкметника:

1
Сонце зігріває 2
землю.
дієслово

1
Земля, зігріта 2
сонцем.
дієприк-
метник

Модель – знакова система, що відображає принципи внутрішньої організації або функціонування, певні характеристики об'єкта дослідження.

Модель відтворює структуру, взаємозалежність елементів об'єкта у спрощеній формі. Наприклад, в українській мові виділяють такі моделі складеного присудка з нульовою зв'язкою:

	Модель ¹	Приклад
1.	ε ⁰ + N ₁	<u>Хліб</u> – усьому <u>голова</u> .
2.	ε ⁰ + N ₂	<u>Учитель</u> про тебе <u>хорошої думки</u> .
3.	ε ⁰ + N ₄	<u>Ти мені</u> <u>за сина</u> .
4.	ε ⁰ + N ₅	<u>Екзамен</u> <u>екзаменом</u> , а відпочивати потрібно.
5.	ε ⁰ + N ₆	<u>Місто</u> <u>в огнях</u> .
6.	ε ⁰ + A	<u>Ти</u> завжди <u>добрий</u> .
7.	ε ⁰ + Num	<u>Ти</u> <u>один</u> серед площі. <u>Я</u> <u>перший</u> у списку.
8.	ε ⁰ + Adv	<u>Перескладання</u> іспиту – це <u>краще</u> , ніж відрахування з університету.
9.	ε ⁰ + фр.	<u>Усе це</u> <u>сон рябої кобили</u> .

¹ Умовні позначення: ε⁰ – нульова зв'язка виражена дієсловом бути в теперішньому часі; N₁ – іменник у називному відмінку; N₂ – іменник у родовому відмінку; N₄ – іменник у знахідному відмінку; N₅ – іменник в орудному відмінку; N₆ – іменник у місцевому відмінку; A – прикметник; Num – числівник; Adv – прислівник; фр. – фразеологізм.

Граматичний матеріал завжди слід викладати не відокремлено від контексту, а на основі реальних мовленнєвих зразків.

Мовленнєвий зразок – це типова одиниця мовлення, яка служить опорою для утворення за аналогією подібних за структурою одиниць мовлення.

Виділяють такі види мовленнєвих зразків:

- мовленнєві зразки рівня словоформи,
- мовленнєві зразки рівня словосполучення,
- мовленнєві зразки рівня фрази, речення,
- мовленнєві зразки рівня понадфразової єдності.

Мовленнєві зразки використовуємо, наприклад, під час вивчення умовного способу дієслів:

<i>Дійсний спосіб дієслів</i>	<i>Умовний спосіб дієслів</i>
Катерина танцювала.	Катерина танцювала б .
Петро співав.	Петро співав би .
Микола читав.	Микола б читав.

Правило-узагальнення – комплексна подача граматичного явища, систематизація знань, відпрацьованих у ході виконання вправ з правилами-інструкціями.

Правила-узагальнення можуть мати вигляд узагальнюючої таблиці та презентувати парадигматичний спосіб подачі граматичного матеріалу. Наприклад, узагальнююча таблиця, що представляє типологію омонімії в українській мові і подається після розгляду всіх видів омонімів:

<i>Типологія омонімії</i>	<i>Належність до однієї частини мови</i>	<i>Збіг усіх граматичних форм</i>	<i>Однаковість звучання</i>	<i>Відмінність лексичного значення</i>
Лексичні омоніми	+	+	+	+
Омоформи	+/-	+/-	+/-	+/-
Омографи	+/-	+/-	-	+
Омофони	+/-	-	+	+
Міжмовні омоніми	+/-	+	+	+

Правила-узагальнення слід вводити вже після формування навичок говоріння, опрацьованих за допомогою правил-інструкцій за таким алгоритмом:

1. Рецепт правила-інструкції.
2. Усні та письмові тренувальні вправи (рецептивного й репродуктивного характеру), спрямовані на засвоєння алгоритму реалізації граматичного явища української мови й фіксації на рівні знань.
3. Рецепт правила-узагальнення.

4. Усні та письмові тренувальні вправи (рецептивно-репродуктивного характеру), спрямовані на відпрацювання алгоритму реалізації граматичного явища, переведення його в розряд умінь.

5. Усні та письмові тренувальні вправи (продуктивного характеру), спрямовані на закріплення алгоритму реалізації граматичного явища, переведення його в розряд навичок.

Отже, сучасна методика навчання української мови як іноземної має бути продуктивним симбіозом ґрунтовних досліджень лінгвістичної граматики (яка являє собою науковий опис системи української мови) та досягнень педагогічної граматики (системи адаптованих правил, орієнтованих на учасників навчального процесу).

ЛІТЕРАТУРА

- Бевзенко С.П., 2006. *Вступ до мовознавства: Короткий нарис: навч. посіб.* К.: Вища шк., 143 с.
- Бевзенко С.П., 1960. *Історична морфологія української мови: нариси із словозміни та словотвору.* Ужгород: Закарпатське обласне видавництво, 416 с.
- Бевзенко С.П., 1980. *Українська діалектологія.* К.: Вища школа, 247 с.
- Бевзенко С.П., Литвин Л.П., Семеренко Г.В., 2005. *Сучасна українська літературна мова. синтаксис: навч. посіб.* К.: Вища шк., 270 с.
- Соколова С.В., 2010. *Лінгводидактика професора С.П. Бевзенка: словник-довідник з української мови.* К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 254 с.
- Соколова С.В., 2011. *Методика формування граматичної компетенції з української мови як іноземної: навчально-методичний посібник.* К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 122 с.

LOGICAL-STRUCTURAL TYPOLOGY OF BASIC CONCEPTS OF LINGUAL DIDACTICS, ORIENTED TO STUDIES OF UKRAINIAN AS A FOREIGN LANGUAGE

Summary. The article analyses basic categories of Ukrainian linguistic and pedagogical grammar and carries out logical-structural typology of basic concepts of lingual didactics targeted to learning of Ukrainian as a foreign language. It picked out real, nominal and non-obvious definitions as well as advantages of combining of different types of determinations of language phenomena. It reveals effective forms of presentation of grammatical material: descriptive rules, rules-instructions, rules-schemes, rules-models, speech patterns, rules of generalization.

Key words: Ukrainian as a foreign language, pedagogical grammar, forms of presentation of grammatical material, definition, grammatical rule